

Anmeldelser

Dansk Lokalbibliografi, Vestsjællands Amt. Udg. af Vestsjællands amtskommune. Udarb. af Gitte Strange Jørgensen under medvirken af Folmer L. Christensen. 1987. 428 s. Kr. 1.100,-, for biblioteker og lokalhistoriske arkiver kr. 925,-.

Det er med en vis andagt, at man tager dette bind i hånden. Vel nok er godt 400 sider ikke epokegørende, men prisen for dem er ganske imponerende. Før en gennemgang af, hvad man får for pengene, er det nødvendigt med et par ord om forudsætningerne.

Udarbejdelsen blev foretaget af Gitte Strange Jørgensen i en halvtidsstilling i perioden 1976–81. Arbejdet sluttede relativt brat uden at være færdigt, idet bevillingen fra amtskommunen blev sparet væk. Herefter lå bibliografien stille, til det i 1984 besluttedes at lade den udgive som en torso.

Med den pludselige afbrydelse – uden egen skyld – i arbejdet har udarbejderen ikke haft en naturlig afgrænsning. Ifølge vejledningen kan læseren forvente at finde alle selvstændigt udgivne skrifter, som er optagne i *Bibliotheca Danica*, *Dansk Bogfortegnelse* og de vigtigste fagbibliografier – herunder også afsnit af bøger. Udeladt er et antal tidsskriftartikler.

Udarbejdelsen er gjort efter hovedredaktionens retningslinjer og meget samvittighedsfuldt. Problemet er, at manglerne er væsentligt større, end man får indtryk af gennem vejledningen. Et dyk ned i et par af de lokale bogsamlinger giver et mønster for bøgernes vedkommende. Bortset fra et par enkelte kiksere – f.eks. var det ret naturligt med en henvisning til Jep Lauesen Frost: *De gamle Byfoged- Birke og Herredsfuldmægtige*, hvori der findes erindringer fra Holbæk, Skælskør og Kalundborg – drejer det sig gennemgående om titler, der er mere eller mindre uigennemskuelige. Det kan nok umiddelbart være svært at vide, at Holger Georg Hansen i sin bog »Jernbaneminder« beskæftiger sig en del med Mørkøv, lettere for den lokalkendte er det dog at ane, at Svend Bergsøes bøger om svineavl tager udgangspunkt i hans hovedgård Astrup.

Det kan undre, at redaktør Helge Jensens erindringer om sin tid i Holbæk og i Ringsted kun står under Ringsted, men ikke i Holbæk-opslaget. Åmose-politik? Værket står kun under personalhistorie, en henvisning under pressehistorie var på sin plads. Om kriteriet for udvælgelsen af tids-

skriftsartiklerne står der ikke noget, så jeg har prøvet med forskellige opslag.

De to amtshistoriske årbøger turde være centrale for en sådan bibliografi, men den ene er ikke med efter ca. 1940. Af de i en del købstæder udgivne skrifter med blandet historisk indhold (Jul i ...) er medtaget Sorø og Kalundborg, Holbæk er udeladt. H. Lund Andersens portræt af Slagelse i Stads- og havneingeniøren er medtaget, sammes portræt af Kalundborg i samme tidsskrift er udeladt.

Det er meget ubehageligt at konstatere, at tidsskrifter kun delvis er medtaget, for da det ikke er angivet i forordet, ledes brugeren til at tro, at tidsskrifter er medtaget i deres helhed. Og så vil omtalen af en artikel få brugeren til at indstille søgningen efter flere i samme tidsskrift. Egentlig er det noget flot i forordet at opfordre brugerne til at komme med tilføjelser – de første par hundrede kan umiddelbart hives op af hatten.

Typografisk er bibliografien meget æstetisk og gennemgående overskuelig. Dog generer det meget, at hovedinddelingen i kommuner er markeret med de mindste overskrifter. Det er næppe hensigtsmæssigt, at læseren glider fra Slagelse over i Sorø.

Hvad nok kan undre en hel del, er bibliografiens form. Den siges i forordet at være midlertidig, alligevel har man præsteret det kunststykke trods tilskud at få prisen op omkring de 1.000 kr. Hvor mange ud over bibliotekerne vil så anskaffe den – og så kunne et andet medie være lige så udmærket. Meningen med en bibliografi skulle være at give et redskab for de mange. Og når amtskommunen har givet tilskud gennem seks år, måtte det trods alt være rimeligt at sætte prisen sådan, at dens borgere kunne anskaffe sig den.

Det er en trist historie. Det er trist, at amtskommunen ikke kunne bevilge den sidste, ringe sum i forhold til det allerede brugte, for at færdiggøre bibliografien. For udarbejderen mangler ikke så meget i sit ellers udmærkede arbejde. Det må også være trist for hende at få værket ud med disse mangler, uden at det er ordentligt nævnt. Det er trist, at den er kommet ud i så dyr en udgave, for det vil utvivlsomt blokere i en række år. Og det er trist for de biblioteker og brugere, som ikke kan bruge vejledningen som en rettesnor for indholdet.

Peter Korsgaard

Kvindebilleder: Eva, Maria og andre kvindemotiver i middelalderen. Red. af Karin Kryger, Louise Lillie, Søren Kaspersen. Med resumeer på engelsk, tysk og fransk. I kommission hos Akademisk Forlag. 1989. 223 s., ill. Kr. 180,-.

Bogen indeholder foredrag, der blev holdt ved det 9. nordiske symposium for ikonografiske studier i august 1984. Foredragene har været længe undervejs, men værd at vente på. Det er blevet en inspirerende samling, omend noget ujævn. Sproget er mange steder fyldt med fagudtryk, og den kunsthistoriske jargon kan måske skræmme, hvad den ikke bør. Illustrationerne er gode.

Et af højdepunkterne er den norske teolog, Kari Elisabeth Børresens »Eva – Maria. Kvinnesyn i kristen middelalder«, der handler om det ideologiske kvindesyn, der giver sig udtryk i billedsproget. Artiklen burde egentlig have været anbragt begyndelsen, da den giver en fortrinlig baggrund for de øvrige bidrag. Det er en stramt komponeret artikel, i hvilken Børresen giver essensen af sit store, internationalt anerkendte forfatterskab (der mest er udkommet på engelsk eller fransk). På 7 sider lykkes det hende at præsentere både den overordnede ideologi og de mange variationer, der forklarer modsætningen i middelalderkirkens kvindesyn. Hertil følger sig smukt Mereth Lindgrens meget inspirerende artikel »Then werdiga Jungfrun ... alla quinnors Krona. Om den lutherska Mariabilden i Sverige«, hvori hun påviser, at Maria ikke forsvinder ved Reformationen, men ganske ændrer karakter i teologi og ikonografi. Tør man håbe på, at Lindgren også vil behandle det danske materiale?

Middelalderens kvindesyn er især udtrykt i billeder af Eva og Maria og det er vel netop disse to man tænker på, når man siger middelalderens kvindebillede hvad to af redaktørerne smukt gør rede for i indledningen. Men der var jo andre kvinder, deriblandt Maria Magdalene, der har været overset i moderne forskning. Hun symboliserede den angrende synder, en mere tilgængelig rollemodel end den perfekte Maria. Knud Banning diskuterer hendes store betydning især i senmiddelalderen med eksempler fra *Biblia Pauperum*. Jan Svanberg præsenterer »Salomes dans i nordens medeltida konst« på baggrund af en svejtsisk bog om emnet, mens Oscar Reutersvärd i »Okrönta kvinnuhuvuden och krönta på de gotländska dopfunternas fot« argumenterer, at disse kvindhoveder repræsenterer et af de fire verdensrigter, hvilket anmelderen finder meget interessant derved, at noget kvindeligt kunne symbolisere magt, normalt symboliseret ved noget mandligt. Elsa Gudjónsson finder flest Maria-skikkelser i sin gennemgang af de broderede islandske alterforhæng men også enkelte andre kvindefigurer fra helgenlegender og

argumenterer, at det skyldes brodererskens og/eller patronens særlige ønsker. Hedenske kvindeskikkelser behandles i Martin Blindheims »En undersøkelse av kvinnefremstillinger i nordisk billedkunst i merovingertid og i vikingetid«. Desværre begrænser artiklen sig noget skuffende – det spændende materiale taget i betragtning – til en oprensning af kvindeskikkelser på billedstene og arkæologiske fund uden en sammenhængende analyse. Lidt udenfor nummer er Jonna Kjærs gennemgang af »Kærligheden i den høviske kultur«, en analyse af Tristan-Isolde myten. Det har ikke decideret noget at gøre med kvindebilleder, men rummer en spændende slutpointe: at nogle versioner af myten handler om vanskeligheden ved at integrere kvinde-mand forholdet og kærligheden i det feudale riddersamfund. Det havde været et frugtbart udgangspunkt for en analyse af den høviske litteraturs kvindebillede.

Eva er blevet noget forfordelt med en meget kort artikel af Bengt Ingmar Kilström: »Evas barn«, der behandler Eva som symbol på griskhed og frådseri, især i forbindelse med smørkærningsmotivet. Artiklen afsluttes med en bunke hypoteser og spørgsmål. Det er en stor men svær kunst at kunne udtrykke sig klart på en begrænset plads som den, der her er tildelt bidragyderne.

Maria, derimod, dominerer med næsten halvdelen af artiklerne helligt fremstillinger af hende. Til de allerede nævnte følger sig Hans Jørgen Frederiksen, der under den lange titel: »Maria-rosenkranomadonna, mater dolorosa, Kristi brud, den nye Eva, Kirken« tolker kalkmalerierne i Skivholme kirke ved Ålborg og fortæller derved også om de mange aspekter af Maria-dyrkelsen; Lise Gotfredsen, der tager fat på et fødselsmotiv i »Maria og søjlen« og beskriver Pseudo-Bonaventuras vision fra o. 1300, i hvilken Maria føder stående, lænet op af en søjle, et motiv, der i slutningen af århundredet blev udkonkurreret af Den hellige Birgittas vision af fødslen; og Bernt C. Lange, der diskuterer »Maria i strålekran som belysningsmotiv« forstået rent bogstaveligt, idet det drejer sig om dobbeltfigurer i lysekroner og processtave, der fremstiller Maria i solgissel. Lidt mere specielt er Per Jonas Nordhagens »Gammel-testamentlige Maria-prefigurasjoner i bysantinsk kunst« og Carl-Martin Edsmands »Enhörningsjakten i kristologisk och mariologisk tolkning«, hvori inddrages nordiske tolkninger af emnet. Bogen afsluttes af den flittige resumeforfatter og oversætter Rudolf Zeitler, der mener at motivet »Den sköna Maria med det nakna barnet« i østeuropæisk gotisk kunst er et »olöst problem«, som bør rejses hvilket det nok er og bør, men ikke i en så ufærdig form.

Grethe Jacobsen

Renæssancen: Dansk – Europæisk – Globalt. Redigeret af Marianne Pade og Minna Skaft Jensen. *Renæssancestudier 2.* Museum Tusulanums Forlag, 1988. 189 s. Ill. Kr. 154,-.

Karen Skovgaard-Petersen: Erasmus Lætus' Margareta. Klassisk epos og dansk propaganda. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning, nr. 312. Museum Tusulanums Forlag, 1988. 103 s. Kr. 130,55.

Indenfor faget klassisk filologi er forskernes interesse for renæssancens latinske litteratur i Danmark blevet vakt. Den har hidtil været overset, også af litterater og historikere med undtagelse af et par meget latinkyndige. Det kræver gode latinkundskaber at give sig i kast med 1500- og 1600-tallets lærde af begge køn. Som historiker kan man derfor kun glæde sig over, at filologerne har taget fat, og at et forlag som Museum Tusulanum kæmper videre for at overleve og udgive de nyeste forskningsresultater.

Renæssancen: Dansk – Europæisk – Globalt indeholder ti essays, hvoraf de tre første, nemlig Peter Ulf Møllers: »Orientalisk renæssance«, Olaf Pedersens: »Renaissancens naturvidenskab og naturvidenskabens renaissance« og Benito Scocozzas: »Renæssance for renæssancen« diskuterer hvorledes ordet renæssance, med hvad det indebærer, kan bruges på orientalske kulturer, hvilke problemer der er med at bruge det i den europæiske videnskabshistorie, og hvordan det er blevet anvendt i europæisk historiografi siden Jacob Burckhardt.

Fire essays behandler emner fra den europæiske renæssance. Thomas Münzer, Thomas Moore og Eberlin von Günzburg kædes sammen i Sven-Aage Jørgensens: »Tids- og rumutopier – kiliaster og humanister«, de tidlige humanister såvel som den internationale humanisme debat behandles af Marianne Pade i »Historiografi og humanisme: studiet af græsk i tidlig renæssance«, en af den italienske renæssancens hovedværker af Lene Waage Petersen i »Ludovico Ariostos epos *Orlando Furioso*: Kilder – tekst – læser« og humanisten Leonardo Bruni af Lars Boje Mortensen i »Imitation og originalitet hos en tidlig renæssancehumanist«.

I de sidste tre essays er dansk renaissance emnet. Minna Skaft Jensen analyserer eksempler på »Latinsk renæssancepoesi i Danmark«, Karen Skovgaard-Petersen »Et dansk hyldestdigt til Nürnberg« (af Erasmus Lætus, se nedenfor) og Peter Zeeberg afslutter med »Amor på Hven – Tycho Brahes digt til Erik Lange.« Alt i alt en samling essays af interesse også for historikere, der beskæftiger sig med 1500- og 1600-tallet.

I sin lille afhandling behandler Karen Skovgaard-Petersen, som undertitlen antyder, et digt,

der både skulle demonstrere en lærd danskers klassiske viden og kunnen, og kunne bruges i samtidens politik. Det drejer sig om Rasmus Glads (lat. Erasmus Lætus) digt, *Margaretica*, der udkom på tryk i 1573. I en artikel i *Historisk Tidsskrift* (bind 87, s. 209–37) har Skovgaard-Petersen påvist, hvorledes digtet genoptager den dansk-svenske litterære fejde fra årene før Syvårskrigen (1563–70) omend under dække af at være et epos tilegnet den engelske dronning Elisabeth for at omgå den paragraf i fredsftalen, der forbød smædeskrifter fra begge sider. I afhandlingen er vægten lagt på det litterære aspekt af digtet, men det historiske er ikke glemt, og bog såvel som artikel bidrager til belysningen af 1500-tallets historie i al dets mangfoldighed.

Grethe Jacobsen

Egon Eriksen og Ole Louis Frantzen: Dansk artilleri i napoleontiden. Forudsætninger og udvikling 1760–1814. (= Tøjhusmuseets Skrifter bd. 11). Tøjhusmuseet. 1988. 530 sider, ill. Kr. 250,-.

En forhenværende og en netop tiltrådt direktør for Tøjhusmuseet har sammen skrevet en flot bog om artilleriet i Danmark i anden halvdel af 1700-tallet og under Englænderkrigene.

Artilleriets historie er en ellers sjældent dyrket videnskab, både udenlands og herhjemme. Bogens nærmeste forløber er således Otto Bloms bedagede værk om »Ældre Danske Metal og Jern Stykker. Et Forarbejde til Artilleriets Historie« fra 1891.

Umiddelbart kan emnet synes noget snævert; men de to forfattere har med held bestræbt sig på at indplacere artilleriet i en større militærhistorisk og teknologisk sammenhæng. Til forskel fra Blom og andre forgængere, som kun har behandlet selve pieceerne, inddrager Eriksen og Frantzen tillige affutagerne, vognene, ammunitionen, krudtet og det øvrige artillerimateriel – samt ikke mindst artilleriets praktiske anvendelse ved prøveskydninger og især under krige. Herved når perspektivet vidt ud over det snævre og genstandsfikserede.

Bogen er klart struktureret i en generel indledning om ballistik og skytsfremstilling, hvorefter landartilleriet præsenteres af Egon Eriksen og søartilleriet af Ole Louis Frantzen. Desuden er udenværkerne helt i orden, idet bogen er forsynet med præcise noter, materialeoversigt, detaljeret register og hele hundrede sider bilag.

Ved læsningen får man et udmærket indtryk af, hvor omfattende og kostbart et spørgsmål artilleriet udgjorde for den dansk-norske stat. I 1800 rådede hær og flåde tilsammen over mere end

6.200 stykker skyts. Til illustration kan anføres, at omkring 1780 kostede et fuldt udrustet 60 kanoners lineskib 160.000 rigsdaler, og heraf tegnede artilleriudrustningen sig alene for de 29.000 daler eller 18%. Var talen derimod om et 80 kanoners skib, udgjorde artillerigodsets værdi over halvdelen af de samlede omkostninger ved bygning og udrustning!

En fremtrædende plads i produktionen af bronzeskyts indtog etablerementet i Frederiksværk. Mellem 1756 og 1830 leverede det over 2.000 stykker. Og her var tydeligvis tale om en datidens højteknologisk industri, som sikrede selvforsyning. Jernstykkerne derimod blev især støbt på norske og svenske værker.

Et bemærkelsesværdigt forhold er, at blandt andet som følge af de store omkostninger ved fremstilling af skytset blev dets levetid ofte meget lang. Således fastholdt hærens artilleri bronzekanonerne af det smukke og solide system 1766 i mere end et halvt århundrede – ja, i en omriflel udgave anvendtes de helt frem til 1864, og de kan i dag ses og høres flere steder som for eksempel på Kronborgs flagbastion. Tilsvarende med jernkanonerne: i 1804 kendte den fremragende søtøjmester Christian Høyer på et konkret ønske »ingen bedre løsning end den 24 pounds litra L kanon af system 1692«. Dette system var helt til 1814 den vigtigste bestanddel af orlogsskibenes armering; der blev endda støbt sådanne pjecer endnu i 1823.

Bogen igennem mærker man forfatterens evne som museumsmand til klart og instruktivt at beskrive de genstande, de behandler. Men det gennemgående princip med desuden i høj grad at inddrage hele det miljø, skytset indgik i, bidrager væsentligt til at gøre fremstillingen spændende og interessant. Som eksempel på det videre perspektivs gevinster kan nævnes Egon Eriksens glimrende gennemgang af de over 200 batterier, redouter og skanser, der blev opkastet og armeret langs Danmarks kyster i forbindelse med krigen 1801–1814. Desuden bør man være opmærksom på, at Ole Louis Frantz som en af de første bringer en dokumenteret oversigt over flådens tab og den beskedne genopbygning, man var i stand til at præstere mellem 1801 og 1814 med de økonomiske, personelle og teknologiske ressourcer, landet havde til rådighed.

Alt i alt udfylder den smukke og velskrevne bog vist nok et væsentligt hul inden for dansk våbenhistorie. Men desuden repræsenterer den et for tjenstfuldt skridt i retning af at bygge bro mellem et specialområde, dyrket af meget få historikere, og den brede danmarkshistorie, som har manges interesse. I dette tilfælde – som sikkert i mange andre – viser det sig, at specialundersøgelserne kan kaste interessant nyt lys over generelle spørgsmål i historien.

Erik Gøbel

Hans Chr. Bjerg: Stavnsbånd og værnepligt – omkring værnepligtsreformen 1788. Værnepligtsstyrelsen 1988. 31 s., ill. Enkelt eksemplar gratis.

Værnepligtsstyrelsen har i anledning af 200-året for stavnsbåndets løsning udsendt en pjeces, der skildrer den historiske baggrund for denne vigtige begivenhed, set fra et værnepligts-synspunkt. Det er styrelsen i sin gode ret til at gøre. I forordet skriver Steen Thorbek, at ikke kun landbruget har anledning til at fejre jubilæet. Ophævelsen af stavnsbåndet betød også et væsentligt skridt hen mod den almindelige værnepligt, der blev knæst ved grundloven af 1849. Desuden betød 1788-forordningen en bekræftelse på og styrkelse af den særegne danske ordning, hvorefter værnepligtsadministrationen foregår i et civilt administrativt system under Indenrigsministeriet.

Overarkivar ved Rigsarkivet Hans Chr. Bjerg har skrevet afhandlingen. Oversigten gennemgår det nationale landmilitæsvæsen fra dets egentlige gennembrug i 1701 og slutter med en omtale af ekstrasesionernes arbejde i begyndelsen af 1790'erne. Den lange række af hærordninger i det 18. århundrede bliver beskrevet og vurderet, ikke mindst med henblik på hærens »nationalisering« og dens »infiltrering« af landboforholdene og godsjernes standsinteresser.

Hvad angår hærens nationale forvandling spillede forordningen af 20. juni 1788 kun en mindre rolle. Vigtigst var vel det tidstypiske forsøg på at appellere til bøndernes patriotisme ved at gøre værnepligten til en personlig pligt, der (i princippet, men langt fra i praksis) påhvilede alle mænd af bondestanden. Først med hærordningen af 1802 blev hvervningen af udenlandske tropper endelig ophævet, men det spørgsmål kommer Bjerg ikke ind på. Det var i forholdet mellem godsjerne og de udskrivningspligtige bønderkarle, at stavnsbåndsforsindningen i dens egenskab af udskrivningsreform fik den egentlige betydning: Udskrivningen af det nationale mandskab blev socialt mere retfærdigt end tidligere, idet udskrivningsretten blev frataget godsejerne og overdraget sessionerne. Hertil kom, at soldaterne ikke mere skulle udskrives efter hartkornet, men efter udskrivningsdistrikternes folketal.

Stavnsbåndets løsning i forbindelse med den nye udskrivningsreform blev først en realitet efter svære politiske overvejelser. Hans Chr. Bjerg skriver, at der d. 25. august 1786 blev nedsat en »kommission« for at drøfte problemerne. Han betegner andetsteds (s. 25) denne kommission som »stavnsbåndskommissionen« men formoder, at den først og fremmest blev opfattet som en *landbokommission*, der kun perifert skulle berøre landmilitætsforhold. Jo, det er rigtig set! Der er, hvad man kan læse i enhver nok så ydmyg historisk lærebog, tale om Den store Landbokommission. Den sad iøvrigt

ikke, som Bjerg mener, i den korte tid fra august 1786 til april 1788, men indtil 1816. Teksten til portrættet af Chr. Colbiørnsen s. 22 giver den rigtige løsning. (Mon der er tale om samme forfatter?) Den omtaler med navns nævnelse Den store Landbokommission og anfører samtidig korrekt, at Colbiørnsen formulerede den endelige betænkning (d.v.s. hans berømte *promemorie* på 22 paragrafer fra januar 1787), der førte frem til stavnsbåndets ophævelse. I Bjergs tekst får man derimod det indtryk, at Peder Wormskiold og C. D. Reventlow tilkommer æren for stavnsbåndsløsningen og det nye udskrivningsvæsen (s. 21–22). Disse forvildelser er ikke de eneste i det lille skrift, men hører så afgjort til de groveste.

Til slut omtaler Bjerg ekstrasessionens arbejde og generalkrigskommissær C. A. W. Driebergs store indsats for at få den gennemført. Bjerg har kigget i Driebergs »Extrakt« (Rigsarkivet) og citerer nogle tal fra denne meget omfattende statistik. Det fremgår således, at der på reservelisterne stod opført i alt 204.203 mand i hele kongeriget. Det er selvfølgelig rigtig nok, men hvad skal man bruge dette tal til, når det ikke bliver sat i forhold til andre talstørrelser? K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark*. Bd. III, 1926, s. 367–68 har fat i andre af Driebergs tal, og disse er interessante, for de kan udsige noget konkret om stavnsbåndets betydning. I alt kunne ekstrasessionerne fremstille knap 50.000 fuldt tjenestedygtige reservister, men den nye hærordning skulle kun bruge 18.916. Ifølge den gamle hærordning af 1774 (den sidste under stavnsbåndet) var behovet for landsoldater endnu mindre, ca. 15.000 mand. Disse tal beviser til fulde, at der på *landsplan* var rigeligt med rekrutemner, »mandskab«, til forsvaret. Indberetninger fra landkommissærerne om sessionerne i foråret 1787 bekræfter denne antagelse, men understreger dog, at ikke få godser på Sjælland og Lolland-Falster havde besvær med at sammenskrabe det fornødne antal karle. (Rockstroh, s. 346–47.)

Birgit Løgstrup fremsætter i *Jorddrot og administrator* (1983) og *Bundet til jorden* (1987) (jfr. *Fortid og Nutid*, Bd. XXXV, Hft. 3, 1988) den tese, at gods-ejerne var villige til at give afkald på udskrivningsretten, fordi de ikke længere kunne opfylde 1774-ordningens forøgede krav om landsoldater. Hertil kan man altså svare, at dette sikkert nok gælder i hendes konkrete tilfælde (Løvenborg gods på Sjælland), men aldeles ikke på landsplan og navnlig ikke i gods ejerreaktionens højborg: Jylland.

Asger Simonsen

Helge Nielsen: *Drømme om Frihedsstøtten*. Rhodos. 1986. 154 s., ill. Kr. 98,-.

Flemming Nielsen: *Bønder*. Landbrug i Nord-

østvendssyssel gennem 200 år. Nordtryk. 1988. 55 s., ill. Kr. 62,-.

Julius Bidstrup: *Vesthimmerland omkring 1788*. Vesthimmerlandske småskrifter 3, 1988. 103 s., ill. Kr. 50,-.

Landboliv i Gjern Kommune 1788–1988. Et skrift i anledning af 200 året for Stavnsbåndets Løsning. Red. Else Marie Lindblom. Lokalhistorisk Arkiv for Gjern Kommune 1988. 143 s., ill. Kr. 96,-.

Landboreformerne – set herfra. Red. af Bjarne Porsmose og Poul Riis Svendsen. Vestfyensk Hjemstavnsforening 1988. 27. s., ill. Kr. 25,-.

Birte Hjorth: *Amager og stavnsbåndet*. Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 89 s., ill. 1988. Kr. 50,-.

Med kendskab til den mængde bøger og skrifter, der udkom omkring stavnsbåndsjubilæet i 1988, må man gentage Jeppes berømte spørgsmål i baronens seng: Drømmer jeg, eller er jeg vågen? Bøgerne og skrifterne er der virkelig i stakkevis, og der er dermed udstukket en omfattende opgave for fremtidige »jubilæumsforskere«. Hvad interesse-rede man sig særligt for ved dette stavnsbåndsjubilæum, hvor og hvordan? Allerede hos den (næsten) samtidige anmelder trænger disse spørgsmål sig på.

De skrifter, som redaktøren her har foreslået omtalt samlet, er gode både som grundlag for svar på nogle af ovennævnte spørgsmål og i det hele taget til indblik i de store landboreformer.

Man har i denne omgang været en del optaget af selve *Frihedsstøtten*. Allerede i 1986 kom to bøger om den, nemlig kunsthistorikeren Karin Krygers store monografi, jf. anmeldelse af Dorthe Falcon Møller i *Fortid og Nutid* 1987 s. 260–261, og bibliotekshistorikeren Helge Nielsens *Drømme om Frihedsstøtten*. Sidstnævnte er mildt sagt en uventet og anderledes indføring i baggrunden for støttens rejsning og den betydning, den fik fra grundstenen blev lagt i 1792, ja endog før. Forfatteren lader ganske vittigt fremstillingen fremstå som en lang drøm, hvori Frihedsstøtten bliver hovedperson som den kidnappede i en udgave af TVs »Her er dit liv!«, der fik en del opmærksomhed for nogle år siden. De indkaldte gæster er – med let omskrevne navne – de kulturpersonligheder, der deltog i den dengang hede debat om støttens evt. flytning. Der tales og tales, og tilhørerne/læseren informeres meget grundigt og noget indviklet af den kendte journalist, der (alias bogens forfatter)

virkelig har lavet historisk research. Hele det politiske spil fra 1788 og de følgende år rulles op. Først efter udsendelsen får støtten og den frigivne bonde ironisk nok et ord indført. Det er på mange måder elegant og fantasifuld formidling af et indviklet stof, men den megen snak virker ærlig talt hurtigt trættende, når man vil bruge bogen og udnytte forfatterens store overblik. Heldigvis er virkeligheden godt med i form af en masse henvisninger til samtidig og nyere litteratur over et bredt felt.

Så går som en rød tråd gennem mange af jubilæumspublikationerne, at de egentlig ikke er det! Man har blot brugt det officielle jubilæum som en anledning til at få givet landbo- og lokalhistorien et løft. Der synes at være almindelig tendens til at konstatere, at på den pågældende egn spillede hverken stavnsbåndet eller dets løsning den største rolle for befolkningen, men da det i den grad blev symbolet på frihed og forandringer, skader det ikke at nævne det.

Flemming Nielsen: Bønder. Landbrug i Nordøstvendssyl gennem 200 år er helt på denne linie. Man vælger at lægge hovedvægten på *udskiftningen* og de særlige dyrkningsformer på egnen. Bogen, der er udgivet i samarbejde med Bangsbomuseet, viser i tekst, men også i smukke nutidige fotografier, egnens særpræg. Forfatteren understreger med konkrete eksempler, at der var andet end landsbyer og vangebrug på reformtiden. Enestegårdene, græsmarks- og hedebruget var her de realiteter, reformerne måtte udgå fra. På under 60 sider lykkes det i en klar og almen forståelig form at give læseren både den almindelige landbohistoriske baggrund og indsigt i de for lidt kendte lokale variationer.

Vesthimmerlands Museum i Års samt egnens landboorganisationer har markeret jubilæet med et nummer i rækken af småskrifter, dette skrevet af Julius Bidstrup. Emnet er i almindelighed egnen på reformtiden. Målgruppen er tænkt bred, også skolerne. Sprog og stil er fint afpasset. Der er prøver på alle de klassiske emner med levevilkår i forskellige lag, lidt om kirke, skole, sæd og skik. Et afsnit om bondeuro er helt i tidens stil også taget med; egnen hører dog ikke til de vildeste. Der udtrages uden rysten på hånden en klar lære af landboreformerne, nemlig at de er »et historisk eksempel på at kriser kan løses, hvis der er vilje og mod til ultraditionel tænkning og samfundsinvesteringer« (forordet). Senere konstateres det, at arbejderklassens »frigørelse« nok gik hurtigere, fordi bondestanden havde vist vej, og at folk i Danmark er gode til at leve op til frihed under ansvar. Holdningsløs historieskrivning er det ingeniørlunde.

Gjern Kommunes Lokalhistoriske Arkiv har med historikeren Else Marie Lindblom som leder og redaktør arbejdet i studiekreds med kommunens landboliv fra 1788 til vore dage. Resultatet er en større antologi om en egn, som iflg. redaktøren ikke kendes af ret mange. Med ildhu er der gjort

reklame for både egn og arkiv. Selv om bogen er præget af, at mange lokale skulle til orde om mange – mere eller mindre – lokale landboemner, så fungerer den takket være flere gode dagbøger og erindringer fra den periode, hvor virkningerne af landboreformerne viste sig på mange fronter. I øvrigt er det også hvers udskiftningen, man har søgt at dække for reformtidens vedkommende, men man bringer pænt et billede af forordningen 20. juni 1788.

Bjarne Porsmose m.fl. har set landboreformerne fra Vestfyn, nærmere betegnet egnen omkring Vestfynsk Hjemstavns gård i Gummerup. I et kønt farveillustreret hæfte (å la »Skalk«) bringes man rundt i *kulturlandskabet* og får forklaret hvad udskiftningen og de nye dyrkningsmetoder betød for bebyggelse, skov og hegn. Yderligere behandles hoveri og selveje med konkrete eksempler. Hertil skal lægges et inspirerende idéhistorisk essay af Lars Paludan om tidsånden i det gamle og nye samfund. Udgangspunktet er en analyse af maleren Johan Th. Lundbyes bekendte kostald i Vejby. Fynsk er det ikke, men interessant alligevel.

Rejsen over landet slutter mod øst med Amager, hvor Birte Hjorth, leder af Dragør Lokalhistoriske Arkiv, har skrevet en letflydende lille bog om Amager og stavnsbåndet. D.v.s. som sædvanlig er der intet om det sidste, for såvel hollænderne som de danske bønder på øen var selvejere og ret frit stillet i 1788. Til gengæld er der en god indføring i disse bønders særlige bånd i form af kørsler og høhøst for konge og hof. Trods privilegier af den ene og anden art kan man godt få den fornemmelse, at livet blev friere, jo længere væk man kom fra magtens centrum – til Vendssyl f.eks.

Styrken i den omtalte og anden lokalt udgivet litteratur i anledning af stavnsbåndsjubilæet ligger efter undertegnedes mening i, at man har grebet den nyere landbohistories påvisning af, at det sjællandske billede af landbosamfundet ikke passer til en række andre egne. Især ved studier af udskiftningsforløb og de synlige spor i landskabet er det landbohistoriske Danmarkskort omkring 1800 blevet fyldt bedre ud.

Det afspejles i det typiske emnevalg, at lokale frihedsdrømme har været svære at få tag i. Man har gennemgående holdt sig fra dem, hvis de ikke havde at gøre med hoveriet, og i det store og hele overladt det med stavnsbåndet og Frihedsstøtten til andre.

Margit Mogensen

Judiskt liv i Norden. Red. af Gunnar Broberg, Harald Runblom og Mattias Tydén. Almqvist og Wiksell, Stockholm. 1988. 361 s. SEKr. 207,-.

Nordens rolle som værtssamfund for indvandrergrupper er af ny dato. Men der findes dog her i verdens nordlige udkant etniske grupper og mindretal, hvis historie er lang. En sådan gruppe udgør jøderne, som allerede kom (til Danmark) i 1600-tallet. For at belyse de jødiske mindretals vilkår og liv i Norden afholdt Centrum for multietnisk forskning ved universitetet i Uppsala i 1986 en stor konference, der samlede forskere fra alle de 5 nordiske lande. Konferencen resulterede i bogen »Judisk liv i Norden«.

I bogen beskrives det jødiske mindretals historiske kronologi og bosættelse i de fire store nordiske lande. Også minoritetskulturens møde med majoritetssamfundet behandles – et kulturmøde præget af fordomme, antisemitisme og forfølgelse på den ene side og af stræben efter assimilation på den anden side. Men også af en etnisk gruppes forsøg på at bevare sin kulturelle egenart. Bredest belyses de jødiske mindretal i Sverige og Danmark. Jøderne i Norge og Finland har været få og deres kulturelle og samfundsmæssige betydning tilsvarende lille. Interessen for og kendskabet til emnet er selvfølgelig også derfor større i Sverige og Danmark. Specielt her i Danmark er interessen for dansk-jødisk kultur og historie stor og kommer til udtryk ved en livlig forskningsaktivitet og gennem dannelsen af Selskabet for jødisk historie, Tidsskrift for jødisk historie og litteratur samt planerne om et jødisk museum i København.

»Judisk liv i Norden« giver i 4 indledende artikler af *Sven Tägil*, *Merete Christensen*, *Oskar Mendelsohn* og *Tapani Harviainen* oversigter over de jødiske minoriteters historie i Sverige, Danmark, Norge og Finland. Oversigtsartiklerne følges op af 4 uddybende artikler. *Per B. Katz* sammenfatter sin forskning om 1600-tallets jødiske indvandring til Danmark og de første jødiske bosættelser i landet. *Bent Blüdnikow* præsenterer hovedindholdet af sin bog om de østeuropæiske jøders situation i København i beg. af 1900-tallet. *Joseph Zitomersky* kortlægger svenske jøders demografiske udvikling og geografiske bosætningsmønstre fra 1780–1980 og *Marina Burstein* sammenfatter tilsvarende sin forskning om den jødiske migration til og fra Finland og gruppens bosætningsmønstre i landet fra 1800-tallets midte frem til 1970'erne.

Andre kapitler tager sig af selve mødet mellem de to kulturer. *Per Ole Johansen* behandler de norske myndigheders holdning til den jødiske indvandring 1914–40. For Sveriges vedkommende beskriver *Magnus Nyman* de fordomme, som mødte de første jødiske immigranter i midten og slutningen af 1700-tallet. Dette følges op af *Lena Johannesson* i hendes artikel om svenske avisers antisemitisme et halvt århundrede senere. Antisemitismen i århundredskiftets Sverige redegør *Mattis Tydén* for og *Svante Hansson* beskæftiger sig med de svensk-jødiske intellektuelles forhold til deres jødiske baggrund under 1930'ernes nazisme. Jødernes eget forhold til egen baggrund er ligeledes emnet for

Kristian Hvidts artikel om brd. Brandes opfattelse af deres herkomst.

Med udgangspunkt i Hanna Paulis maleri »Vännerna« fra 1907 giver *Gunnar Broberg* en oversigt over fremtrædende jøder indenfor kultur og videnskab i Sverige o. århundredskiftet. Sluttelig fremlægger *Julian Ilicki* sine resultater af en sociologisk undersøgelse over identitetsforandringer hos yngre polske jøder i Sverige efter 1968.

Og der er mere endnu at hente i denne bog. Herværende læsere kan bl.a. bruge den som supplement til den forskningsoversigt over dansk-jødisk historie, som Fortid og Nutid bragte i 1985.

Men hvorfor nu denne intense beskæftigen sig med jødisk mindretalshistorie? Den drivende kraft i bevægelsen kommer selvsagt fra jødiske kredse, som ligesom andre mindretal verden over ønsker at tage vare på deres historiske baggrund og kulturelle rødder. For ikke-jødiske kredse er den historiske viden af vigtighed. Ikke alene fordi også mindre betydningsfulde elementer i et samfund kan være af interesse, men også fordi et samfunds holdning til sine minoriteter er en vigtig nøgle til forståelsen af samme samfund. Men hvorfor det jødiske mindretal og ikke en af de andre indvandrergrupper?

Svaret kan ikke ligge i mindretallets størrelse. I alt lever der ca. 25.000 jøder i Norden i dag. 16.000 i Sverige, 7.000 i Danmark og godt 1.000 i henholdsvis Norge og Finland. Vi beskæftiger os altså med promilleregning.

Heller ikke som konfliktforskning er jødisk mindretalshistorie speciel eksemplarisk. Alle påvisninger af jødehetz og diskriminerende administrationspraksis til trods, så har mødet mellem jøder og det nordiske folk set i et historisk og globalt perspektiv stort set været gnidningsløst. Vel har fattige jøder fået pisken at føle. Men netop fordi de var fattige, ikke fordi de var jøder. Bent Blüdnikows undersøgelser viser, hvorledes pisken til tider blev svunget af mindretallets egne. Klapjagt på fattigfolk behøver ingen etnisk motivation og begrænses heller ikke af samme.

Svaret på den jødiske kulturhistories fascinationskraft ligger snarere i dens udbud af enkeltindivider, der afgørende har præget europæisk økonomi og åndslev. Desværre giver bogen kun indirekte et bud på det bemærkelsesværdige fænomen, at jødisk indflydelse står i et næsten omvendt proportionalt forhold til mindretallets størrelse. Den svenske judaistiks grand old man, Hugo Valentin, henviste til den berigende dualisme mellem to kulturer som forklaring på fænomenet. Imidlertid gør en sådan dualisme sig gældende for alle etniske minoriteter og kan derfor kun være en del af forklaringen. Georges Brandes mente kort og godt, at jøderne »står på et arkimedisk punkt udenfor de ariske stammers medfødte begrænsning, ligesom på et højt sted med fri horisont«. I al sin storladne og åndsaristokratiske arrogance er

det nok en formulering, der indeholder kodeordet til skatkammerdøren. Den jødiske kulturarvs rodnet er spredt over det meste af verden. Slægtsforbindelser på tværs af grænser og internationale kontakter i øvrigt giver næring til storhed i tanke og handling.

I bogens efterord peger lederen af Centret for multietnisk forskning, Harald Runblom, da også på behovet for nærmere at få undersøgt de finansielle og sociale aspekter ved jødernes kontakter tværs over landegrænserne. Forhåbentligt bliver dette aspekt taget op i det kommende arbejde.

Helle Otte

Erica Simon: »– og solen står med bonden op«. De nordiske folkehøjskolars idehistorie. Askov 1989. 169 s. ill. Kr. 120,-.

Blandt de danske folkehøjskolars mange korte sommerkurser udbydes hvert år et Kierkegaardskursus, som har stor søgning af eksportorienterede danske erhvervsfolk.

Interessen for kurset i de ellers højskolefremmede erhvervskredse skyldes efter sigende, at erhvervsfolkene i udlandet, når de tilkendegiver deres nationalitet, ofte bliver udspurgt om de to berømtheder H. C. Andersen og Søren Kierkegaard. De færreste forretningsfolk kender i forvejen noget til sidstnævntes eksistentielle tanker. Derfor kurssets popularitet.

Andre højskolekurser beskæftiger sig naturligvis med Grundtvig, men her er kursuspladserne besat af folk, for hvem Ejvind Larsens Frie (grundtvigske) ord i dagbladet Information ikke er ganske ukendt. Erhvervsfolk kommer derimod ikke, idet de færreste i det store udland kender den i sit hjemland så højt besungne Grundtvig.

Blandt de få udlændinge, som har studeret Grundtvig og den nordiske folkehøjskole, er den franske idehistoriker Erica Simon. I 1960 fik hun ved Sorbonne-universitetet i Paris antaget værket »Reveil national et Culture populaire en Scandinavie« (National vækkelse og folkelig kultur i Skandinavien) som doktordisputats, og i årtier har hun forsøgt at udbrede kendskabet til Grundtvig og folkehøjskolens ideer både i sit hjemland og i den tredje verden.

Hovedpunkter i Simons forskning er nu med bogen »– og solen står med bonden op –« tilgængelig i populariseret form. Bogen giver et kort rids over den nordiske folkehøjskoles tilblivelse i det 19. århundrede. Idegrundlaget bag de danske, norske og svenske folkehøjskoler skildres særskilt, oversat til det pågældende lands sprog, og bogen slutter med et kapitel om højskoletankens muligheder i dag set i internationalt perspektiv.

Et centralt aspekt i værket er understregningen af de markante forskelle i de tre nordiske landes højskoletraditioner. Den danske højskole indgik aktivt i bøndernes politiske og kulturelle kamp i forrige århundrede. Den norske højskole blev en del af sprogstriden og nordmændenes nationale vækkelse, mens den svenske højskole mere nøgternt bestræbte sig på at formidle eksakte kundskaber. Fællestrækkene eksisterede naturligvis også. Skønt svenskerne absolut ikke havde forståelse for »vækkelse« eller grundtvigsk »behandling« sigtede skolerne i alle tre lande mod oplysning af folket, dvs. bønder og arbejdere. Alle skabte en eksamensfri skole med åben adgang; skoler udenfor det offentlige skolevæsen, som ikke tilstræbte at give eleverne en speciel faglig kompetance.

Simon er tydeligvis optaget af folkehøjskolens oprindelige evne til at styrke en national identitet og være talerør for især bondestandens demokratiske og kulturelle krav i det 19. århundrede. Det er da også på det punkt, hun fremhæver et aktuelt perspektiv. Målet med Erica Simons undersøgelser er, med Ebbe Kløvedals ord, »at lade fortidens lys gå gennem nutidens linse og derved kaste lys over fremtiden«. Folkehøjskolens ideer og erfaringer fra det 19. århundrede skal benyttes som inspiration i den tredje verden i dag og fremover i bestræbelsen mod at genfinde national identitet og demokratisk styre. Simon omtaler da også kort allerede indhøstede erfaringer fra højskoleforsøg i bl.a. Australien og Nigeria. Ikke mindst Simons erfaringer med at aktualisere de nordiske folkehøjskolars idégrundlag til andre folk og nationaliteter så man gerne uddybet mere, end det er tilfældet i en ellers velskrevet bog.

Henning Ringgaard Lauridsen

Ole Højrup (ed.): Dampskibskaptajn. Beretninger fra århundredskiftet (= Søens Folk bd. 8). Christian Ejlers' Forlag, 1988. 232 s. ill. Kr. 358,- i abonnement, kr. 378,- i løssalg.

Med det foreliggende bind har Ole Højrup bragt sin flotte erindringsudgivelse til ende. I de otte bind er vi efterhånden nået gennem hele den sociale pyramide på både små og store fartøjer i perioden med overgang fra sejl til damp og motor omkring århundredskiftet. Bøgenes titler er i rækkefølge: »Skibsdreng og letmatros«, »Sejlskibsmatros og tømmermand«, »Dampskibsmatros og kvartermester«, »Fyrbøder og maskinmester«, »Skibskok og messedreng«, »Sejlskibskaptajn«, »Skibsfører og skipper« samt endelig »Dampskibskaptajn«.

Sidste bind er helt helliget Johannes Ingerslev-Nielsens beretning om sit liv til søs. Han var født i

1878 og kom ud at sejle som attenårig en tid i langfart til New Zealand og Sydamerika med store norske sejlskibe. En slægtning overbeviste ham imidlertid om, at fremtiden i stedet lå i dampskibene. Efter styrmands- og skibsførereksamen i 1902 prøvede Ingerslev-Nielsen først Det Dansk-Russiske Dampskibsselskab og senere DFDS's og ØK's rutebåde. Fra 1910 blev han i stedet skibsfører i mindre dampere i trampfart, blandt andre rederiet Atalantas »H. V. Fisker« på knap 2.000 bruttoregister tons i fart mellem Europa og Vestafrika, siden i samme rederis nybyggede skibe »E. T. Nygaard« og »Sierra Leone«. Da rederiet ophørte, gik Ingerslev-Nielsen i land i 1927, blev skibsinpektør i Det Danske Petroleums Aktieselskab og efterhånden søkyndig dommer i Sø- og Handelsretten samt medlem af Statens Overskibstilsyn. Som pensionist i 1950'erne har han nedskrevet sin temmelig personlige og meget spændende beretning om årene til søs på verdenshavene.

I forbindelse med omtalen af overgangen fra sejl- til dampskibsförhyring fremsætter Ingerslev-Nielsen en række meget typiske betragtninger over de rene ædle sejlskibe og disses stolte og dygtige folk – i modsætning til dampskibenes temmelig monotone og rutineprægede, men mere effektive verden. Han vidste alligevel så godt som nogen anden, at »imidlertid var dampen fremtiden, og der lå min fremtid« (s. 84f).

Et karakteristisk træk hos denne udmærkede kaptajn – og de fleste af hans kolleger – var, at de havde forbløffende lidt menneskelig kontakt med den øvrige besætning; Ingerslev-Nielsen omtaler vist kun et godt forhold til een førstestyrmand og een førstemester; ellers får man klart indtryk af, at kaptajnen ikke talte andet end strengt tjensteligt med nogen ombord. Ja, han spiste også mestendels i ophøjet ensomhed. I stedet dyrkede han sine sociale kontakter i land blandt embedsmænd, lodser, mæglere og andre standsfæller. Desuden benyttede Ingerslev-Nielsen ofte lejligheden til at medbringe sine børn og hustru, om hvem han skriver smukt. Årene under Første Verdenskrig bragte ham imidlertid i sjælekvaler for så vidt angik familiens medrejsen på de farefulde ture.

De otte bind med sømandsberetninger er udkommet helt planmæssigt siden 1985, og de er alle løbende blevet anmeldt her i tidsskriftet – første gang i 1986 i bind XXXIII s. 243–245. Den ros, som blev fremført dengang (blandt andet vedrørende layout, illustrationer og spændende læsestof), må opretholdes her ved værket afslutning. Kritikken fra dengang (blandt andet vedrørende den meget sparsomme annotering, den ukendte repræsentativitet og den alt for summariske sammenfatning og konkluderen) er imidlertid også stadig lige berettiget.

Dog er der fra bind til bind sket en markant ændring i retning af at bringe længere uddrag af færre beretninger i stedet for småpluk fra mange.

Medens der således i første bind oprådte 15 forskellige berettere, hvoraf den enes erindringer endda var delt op og placeret to forskellige steder, er der i værket sidste bind som sagt kun 1 beretning. Herved er læseværdigheden blevet forøget ganske betydeligt. I alt er 80 berettere kommet til orde i de otte bind.

Specielt for bind 8 er, at det indeholder udmærkede registre over alle værket berettere, illustrationer, kaptajner, skibe og steder. Desuden findes en 2½ sides sammenfatning af de næsten to tusinde sider. Denne er imidlertid for kortfattet til andet end summarisk at gentage påpegningen af de forskellige mandskabsgruppers forskellige karriereveje, de forskellige finansieringsformer (partsrederi og aktieselskab) og de forskellige miljøer i form af sejlskibenes internationale og dampskibenes snævrere nationale mandskaber. En egentlig tolkning og systematisering (à la Knut Weibust) af de otte store bind overlades derimod til den tænksomme læser selv.

Samlingen af beretninger fra søens folk fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet kan på den anden side umiddelbart læses som de overraskende velkrevne og uhyre interessante skildringer, de er af mange facetter af livet ombord og i land. De mange flotte og instruktive fotografier bidrager også i høj grad til at gøre læsningen af bøgerne til en nydelse.

Det er derfor med glæde, at man erfarer, at Ole Højrup håber engang at kunne udgive en tilsvarende serie om havnens og kystens folk med skildringer af søfolk, der er gået i land som yngre eller ældre.

Erik Gøbel

Helga Schwede: Dronning Louises Asyl 100 år. Udg. af Dronning Louises Asyl, København 1988. 63 s., ill. Kr. 70,-.

Per Bo Christensen: På ferie gennem 85 år. Børnenes Kontor i Aalborg 1903–1988, udg. af Børnenes Kontor i Aalborg og Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune. Aalborg 1988. 120 s., ill. Kr. 65,-.

Indvandringen til byerne, arbejderklassens vækst og borgerskabets berigelse skabte i løbet af anden halvdel af det 19. århundrede grobund for en opblomstring af den private velgørenhed. En velgørenhed, som tit rettede sig mod børn fra dårlige sociale kår.

Borgerskabets mænd og kvinder engagerede sig i oprettelsen af asyl og børnehjem. Mødre og døtre strikkede og syede og samlede penge ind, så fattige børn kunne forsynes med tøj, strømper, træsko, mad eller ferieophold på landet.

Formålet hermed var primært at rette op på børnenes sundhedstilstand. En sidegevinst var at frelse dem fra byens moralske farer, som lurede på hvert eneste gadehjørne. En opgave, som sandsynligvis oplevedes som mere og mere påtrængende efterhånden som de sociale og kulturelle modsætninger tilspidsedes med arbejderbevægelsens udvikling fra 1870'erne og fremefter.

Borgerskabets interesse for det fattige barn bredte sig også til arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet. Bedst kendt er Peter Sabroes arbejde i årene efter århundredskiftet, hvor han gang på gang afslørede de umenneskelige forhold børn levede under på landet og i byen, på børnehjem såvel som i deres eget hjem.

To af de håndgribelige resultater af den tidlige borgerlige og socialdemokratiske omsorg for det fattige barn, nemlig Dronning Louises Asyl på Nørrebro i København fra 1887 – og Børnenes Kontor i Aalborg – oprettet i 1903 – har for nylig fået skrevet deres egen historie.

I begge tilfælde har forfatteren valgt en socialhistorisk indfaldsvinkel på institutionernes historie.

I bogen om *Dronning Louises Asyl* er den røde tråd modsætningen mellem de royale og borgerlige initiativtagere til asyllets oprettelse og deres liv og verdenssyn på den ene side – og så børn og forældre fra de fattigere dele af arbejderklassen på den anden side.

Det viser sig nemlig at langt hovedparten af de første børn kom fra en tilstødende gade – Jægersborggade – hvor en stor del af husene var ejet af personer med tilknytning til bestyrelsen.

Forfatteren har fundet frem til flere familier som havde deres yngste børn i asylet – og som også var medlemmer af Socialdemokratiet. Deres lejligheder var af en størrelsesorden så de kunne ligge i bestyrelsesformandens herreværelse og dagligstue i den 9-værelses i Bredgade.

Idéen er god – men falder efter min mening lidt til jorden, eftersom Helga Schwede blot præsenterer en lang række oplysninger fremfor at give et bud på en fortolkning. Hvor var det, at de sociale og kulturelle modsætninger stødte sammen i asyllets dagligdag – hvad fik det af konsekvenser f.eks.?

Her kunne man have ønsket sig, at erindringsmateriale var blevet inddraget til at beskrive børns liv i såvel borgerskabets klunkehjem, som i lejekarserne på Nørrebro.

Børnenes Kontor var en socialdemokratisk idé, som først blev realiseret i København. Det næste sted, hvor idéen blev til virkelighed var i Aalborg i 1903 hvor to lærere, en tobaksfabrikant og en bogtrykker besluttede at oprette en institution med det formål at hjælpe dårligt stillede børn fra fattige hjem til et ophold på landet i skolernes sommerferie.

Planen var at børnene skulle opholde sig i et privat feriehus en del af sommeren. Tøj og rejse skulle finansieres af Børnenes Kontor. Det viste sig

imidtildt vanskeligt at finde tilstrækkelig med private feriehus – især til drengene – og allerede det første år blev drengene sendt på koloniophold i stedet for.

Vanskeligheden med at skaffe sommerferiehus tvang foreningen til at oprette sine egne kolonier. I 1914 fik man den første; i 1927 endnu een – og endelig købte foreningen et gammelt badehotel i 1951. Endvidere lejede man sig ind andre steder.

Antallet af skolebørn, som blev sendt afsted på kolonitur i 14 dage steg fra omkring de 200 i årene før 1. Verdenskrig til 400 i 1940. Antallet fortsatte med at stige til ca. 600 i begyndelsen af 60'erne. Siden er tallet faldet til omkring 350 børn årligt. Alle kommer på koloni – feriehus forsvandt helt i 1970.

I bogen om Børnenes Kontor fortælles om bestyrelsens genvordigheder med at skaffe det økonomiske grundlag for sit arbejde. Indtil begyndelsen af 50'erne var det især indsamlinger og store arrangementer, som børnehjælpsdagene, som udgjorde hovedparten af det økonomiske fundament. I dag betales omkring 90% af udgifterne af Aalborg kommune.

Hovedparten af udgifterne går i dag til kolonidrift – I foreningens barndom blev ca. 20% af de indsamlede midler brugt til beklædning af børnene – så de så ordentlige ud, når de nåede frem til feriehusene.

Lejrledernes dagbøger giver et billede af livet på kolonier – set med voksenøjne. Jeg kunne godt have ønsket mig at de indtryk var blevet suppleret med erindringer fra gamle kolonibørn.

Begge bøger er fint illustreret – I bogen om Børnenes Kontor i Aalborg er også benyttet af-fotografering af gamle agitationspjecer, lodsedler og billetter, hvilket giver gode indlevelsesmuligheder.

Alt i alt er de to bøger gode eksempler på, hvor mange oplysninger til børnenes historie, som kan findes i institutionsarkivernes gemmer.

Ning de Coninck-Smith

Danmarks Kirker. København. Udg. af Nationalmuseet på Poul Kristensens forlag. Fra bind 5. Redigeret af Birgitte Bøggild Johannsen. Hæfte 28–29. Frederiks Kirke 1749–1874. 171 s., ill. Kr. 110,-. Hæfte 30. Frederiks Kirke. Marmorkirken. 137 s., ill. Kr. 85,-. Fra bind 6. Red. af Birgitte Bøggild Johannsen, Sven Rask m.fl. Hæfte 31–32. Forsvundne kirker i København. 236 s., ill. Kr. 110,-. Hæfte 33. Projekterede Kirker 1600–1750, tilføjelser og rettelser, navneregister til 3.–6. bind. 124 s., ill. Kr. 94,50.

I 1749 lagde Frederik 5. under stor festivitas grundstenen til Frederiks Kirken, opkaldt efter ham selv. Kirken skulle fuldkommengøre den nye Frederiksstad med Amalienborg og markere 300-året for den oldenburgske slægt. Dermed begyndte en næsten uendelig byggesag, fyldt med problemer og politik, men også storhed, stil og sværmeri – for den ruin, kirken længe forblev.

Kirkeværket har med kunsthistorikeren Birgitte Bøggild Johannsen som redaktør og hovedforfatter sluttet udforskningen og beskrivelserne af de eksisterende københavnske kirker med Frederiks Kirken, eller Marmorkirken, som den siden ca. 1770 også er blevet kaldt. Der er tale om et dobbelthæfte for perioden 1749–1874, og et hæfte for den kirke fra slutningen af forrige århundrede, det endte med at blive, nemlig den Ferdinand Meldahl tegnede, og C. F. Tietgen betalte.

Problemerne dukkede hurtigt op. Hofbygmester Nicolai Eigtveds rokokoprægede projekt med enorm kuppel og høje sidetårne kom i modvind allerede før hans død i 1752. Hvor han ville have sandsten, ville kongen have marmor, og fra starten var der knas med leverancer og regnskaber. Samtidig med at byggeriet gik igang, dukkede andre danske og udenlandske arkitekters forslag op; det hele virker forvirrende og utrygt. I 1755 kom den indkaldte franske arkitekt Jardin til, og en mere klassicistisk plan blev valgt. Det blev Jardin, der kom til at lede det enorme byggeri, indtil det hele blev standset i 1770 af økonomiske og politiske grunde. Kun en model, der nu er tabt, var helt færdig, selve kirken stod ufuldendt. I mere end hundrede år lå pladsen hen i malerisk rød med ruinen, marmorblokke, selvsåede træer, græssende får og vasketøj.

Der er ingen ende på forslagene til genopbygning som kirke eller til andet formål både før og efter statens overtagelse i 1849. Harsdorff, C. F. Hansen og Hetsch er bare nogle af de kendte og mindre kendte arkitekter, der i tidens løb gav deres visioner form – på papiret. Først med konstellationen Meldahl og Tietgen blev der en kirke ud af det.

Det kan virke overvældende med den indgående gennemgang af hele rækken af projekter og arkitekturtegninger, men det er samtidig et stort gode, at både det nye, der er kommet frem, og den eksisterende litteratur nu er blevet til en helhed på eet sted. Som læser har man trygheden ved, at stoffet virkelig beherskes ned i alle detaljer. Enorme mængder af arkivalier, tegninger, prospekter, malerier, fotografier, dansk og udenlandsk faglitteratur ligger bag, og de hundreder af noter sikrer, at snart sagt intet udsagn står uden omhyggelig dokumentation. Teksten er stram som vanligt for værket, hvilket med et så indviklet stof er en fordel både for den, der i almindelighed vil orientere sig,

og den, der vil finde en detalje behandlet. Til det specielle ved hæftet om den oprindelige Frederiks Kirke hører et kulturhistorisk meget spændende afsnit om kirkeruinen som motiv i samtidens litteratur og malerkunst. Her er desuden en nyttig katalog over billeder med ruin og omgivelser 1770–1874.

Hæfte 30 står i finansmanden C. F. Tietgen og arkitekten Ferdinand Meldahls tegn. De første tres sider behandler i alle detaljer den tyve år lange bygningshistorie fra slutningen af 1870'erne til indvielsen i 1894. Det har kunnet skrives på basis af masser af tegninger og sager i Rigsarkivet, herunder Meldahls privatarkiv. Man indføres i finansmandens motiver til at købe kirkegrunden og bygge kirke for den Grundtvigske menighed, i de økonomiske vanskeligheder og i arkitektens kamp med stoffet – fra ruinen til kuplen. S. 720 sammenfattes bygningshistorien og sammenkædes med det øvrige københavnske kirkebyggeri i denne vækstperiode. Derefter beskrives kirken med den for værket faste disposition.

Det store bygningshistoriske afsnit er både ved billedvalget og de aspekter, der tages udgangspunkt i, meget nyttigt for forståelse af periodens særlige økonomiske og sociale netværk, ligesom f.eks. byggepladsstoffet er god københavnsk lokalhistorie.

Dobelthæftet 31–32 er første del af det 6. og sidste bind om de københavnske kirker. Her er det ren historie, idet alle de beskrevne kirker er forsvundet. Det drejer sig om klosterkirkerne fra den katolske tid og en lang række kirker eller kirkesale i stiftelser og institutioner. De første kunne være »milde«, mens der for de sidstes vedkommende også var tale om f.eks. Slavekirken på Bremerholm, Christian 4.s Tugt- og Børnehus, Stokhuset og Ladegården. Ifølge sagens natur er det nok så meget institutions- og administrationshistorie som det er kirkebeskrivelse. Et godt eksempel er Frederiks Hospital, hvor det politiske, arkitektoniske, kirkelige, samfundsnyttige og humanitære går op i den for 1700-tallet karakteristiske enhed.

Der er en særlig fascination ved planer, der ikke er ført ud i livet! Sådanne har København altid været rig på, og det gælder også det kirkelige område. Kirkebeskrivelserne for København, der har stået på siden 1945, rundes effektivt af med bl.a. Christian 4.s 12-kantede S. Anna Rotunda, der blev påbegyndt i 1636, men p.g.a. pengemangel allerede blev opgivet i 1643. I modsætning til Frederiks Kirke fik den ikke nogen lang levetid som ruin, men centralformen blev husket, og den nævnes som en del af forudsætningen for netop denne kirke.

Med denne påvisning af sammenhænge og udviklinger gennem lange perioder, mellem det tabte og bestående, rundes København flot af.

Margit Mogensen

Bent Stiesdal: På vej. Historisk forening for Stenløse og omegn 1986. 78 s., ill. Kr. 75,-.

Søren Federspiel og Jette Kappel: Elektriciteten kommer til Nordvestsjælland. – En egns elforsyning gennem 75 år 1913–1988. Udg. af Nordvestsjællands Elforsyning, Svninge, 1988. 145 s., ill. Kr. 115,90, gratis for biblioteker.

Disse to lokalhistoriske værker har det tilfælles, at de behandler et tema ved at give en generel beskrivelse, som bagefter belyses gennem erindringsmateriale. Denne fremgangsmåde kan, som det sidstnævnte værk viser, med omhu og arbejde give fine resultater.

»På vej« giver et indtryk af trafikken og trafikens vilkår i Stenløse ved København. Den kronologiske gennemgang af vejforløbene tager udgangspunkt i topografien, går over de af hovedstadens stigende betydning medførte omlægninger frem til landboreformtidens vejforbedringer. Det nævnes ikke rigtigt, men egentlig er der vel også sket noget i 1800- og 1900-tallet. Sidetemaer er pligtkørslen, som behandles generelt, hjulmageren, som beskrives gennem erindringer fra en anden lokalitet, og snekastningen, som ihvertfald delvis bygger på lokalt materiale.

Erindringsdelen, der har nogenlunde samme omfang, består tilsyneladende primært af brudstykker af tidligere indsamlede beretninger i Stenløse historiske forenings arkiv. De fleste er kun 1–2 sider lange, og det samlede billede er noget broget. Dog er der flere fine brudstykker: Husmanden »Ans i hullet« havde en bibeskæftigelse ved sit hus. Det lå for foden af en meget stejl bakke på Frederikssundsvejen ved Helledemosen. Mange lastede vogne måtte opgive at komme op ad bakken, og så kunne »Ans« udleje et par heste til hjælp. Men disse indslag og de mange gode illustrationer fjerner ikke indtrykket af manglende sammenhæng.

Nordvestsjællands Elforsyning (NVE) fejrede sit 75 års jubilæum i 1988 bl.a. ved udgivelsen af et skrift. Udformningen foretoges af Erhvervshistorisk Bureau, som drives af professionelle, ikke-fastansatte historikere. Men jubilæumsskriftet er ikke så meget af en beskrivelse af historien om det lille højspændingsværk, der startede i Svninge i 1913, som noget helt andet.

I Sovjet og USA satsede man helt bevidst på elektrificeringen ved moderniseringen af landdistrikterne – og især i USA med stor effekt. Den tidligere præsident, Lyndon B. Johnson, oplevede som ung denne elektrificering, og oplevelsen var stærkt medvirkende til at give ham troen på effekten af statsmagtens indgriben. I modsætning hertil skete elektrificeringen af Danmark decentralt, men mange af virkningerne var de samme. Derfor er det egentligt underligt, at temaet først blev taget op i

større sammenhæng med Torben Holms konferensopgave for mindre end 10 år siden. Det er delvis i samme retning, dette skrift går. Vægten ligger på elektrificeringens konsekvenser for landbrug og husmødre op til ca. 1950.

Som indgang til emnet benyttes installatør Gudmund Bentsen, Vallekilde. Herved trækkes trådene tilbage til højskolen, Vallekilde og særligt Poul la Cours forsøgsmølle i Askov. Frem trækkes de til 1950'erne gennem Bentsens kompagnon, Trier Petersen i Holbæk. Ved at følge installatørernes arbejder gives et indblik i udviklingstendenserne og i de praktiske problemer i denne periode.

En af de største fordele ved elektriciteten var el-motoren, som var lille, billig og flytbar. Derved fik den sin store betydning for andelsmejerierne fra 1930'erne, både til maskiner og til afkøling. Også på denne tid dukkede gadebelysningen op i de mindre byer, bl.a. med 11 lamper i Kundby i 1937. Dette tal voksede i løbet af 25 år til 21.

I landbruget var el-motorens virkning stor: tærskværket, kværnen, hakkelsesmaskinen kom allerede omkring 1. verdenskrig. Senere kom roetørvaskeren, ajlepumpen og malkemaskinen. I dag er det langt mere omfattende. En tilsvarende udvikling forløb også i husholdningen.

Begge disse områder gennemgås yderligere ved omskrevne interviews, primært indsamlede af forfatterne, suppleret med arkivalisk materiale, f.eks. fra husmoderforeninger. Skildringerne koncentrerer sig om elektriciteten og den sammenhæng, den kommer ind i, men er alligevel af væsentligt større omfang end i det foregående værk.

En enkelt skønhedsplet ligger i dispositionen. Der springes noget frem og tilbage, både mellem det generelle og det specielle, og rent kronologisk. En oversigt med titlen »Elektrificeringen fra århundredskiftet og frem på land og i by« står midt i bogen.

Men hovedindtrykket er et spændende værk om et væsentligt og ikke alt for behandlet emne, med mange gode illustrationer både i tekst og i billeder.

De, som deltager i indsamling af lokalhistorisk materiale, bør nok lægge mærke til kombinationen af udvalgte forenings-, erhvervs- og privatarkiver og selektive interviews til en sammenhængende beskrivelse.

Peter Korsgaard

Jens Ole Petersen, Orla Poulsen og Knud Holck Andersen: Thisted Havn omkring 1900. Forlaget Knakken. 1988. 84 s. ill. Kr. 125,-.

Emnet for denne bog er havnefronten i Thisted, dvs. havneværker og inddæmninger, husrækker og livet i gaderne ved havnen. Hovedvægten er lagt

på et mylder af billeder, som viser righoldigheden i Lokalthistorisk Arkiv for Thisted Kommune. Den forbindende tekst er knap, men meget oplysende, især om de topografiske detaljer, mens havnens erhvervsliv og arbejdsliv belyses mindre. Alt i alt en pålidelig og fyldig gennemgang af landsiden af Thisted Havn.

Derimod er vandsiden næsten helt udeladt, bortset fra en omtale af anløbende dampskibe og et overfladisk afsnit om fiskeriet. I grunden afspejler den beskedne omtale af havnens egentlige formål vel, at Thisted aldrig fik nogen egentlig handel af betydning over havnekajen. Havnen er derfor mere af lokalkoloristisk betydning, og bogen henvender sig da også klart til lokale læsere. Udenforstående med interesse for den maritime historie vil savne en indplacering af Thisted Havns betydning i forhold til den regionale maritime historie. I den korte tid fra åbningen af Agger Tange til dampskibsrevolutionen var der jo andre limfjordshavne, som udviklede et betydeligt søfartsliv.

Et alvorligt problem mindsker desværre bogens værdi betydeligt. Kvaliteten af de fotografiske gengivelser er ualmindelig elendig. Trykket er grumset, og alle detaljer forsvinder i en grov raster. Når denne bog først og fremmest er tænkt som en billedbog, må anmelderen give det røde kort til trykkeriet (Thy Bogtryk), som har mishandlet et godt oplæg fra forfatterne.

Poul Holm

Mads Lidegaard: Ravvejen – fra Vendsyssel til Frisland. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 1988. 262 s., ill. Kr. 178,-.

»Æ gammel waas«, Kongevejen, Alvejen, Herrestrædet, Studevejen og Drivvejen er hver især lokale navne for dele af den gamle vestjyske storvej, der er emnet for denne bog. For at understrege, at der er tale om et sammenhængende hovedvejsforløb har forfatteren imidlertid valgt et helt andet navn, nemlig Ravvejen – »vel vidende, at den formentlig aldrig er blevet kaldt sådan« (s. 16). Men navnet forekom at være den mest slagkraftige blandt de mulige relevante betegnelser – og immervæk har vejen i sin tid også fungeret som eksportrute for ravet.

Mads Lidegaards bog er en første samlet kortlægning af det system af veje, vejfragmenter, højreækker og andre spor, der ifølge forfatteren danner en vestjysk parallel til den af Hugo Matthiessen navngivne Hærvej ned gennem Midtjylland. Genem hele den historiske tid og formentlig endnu længere tilbage har Ravvejen fulgt Jyllands vestkyst fra Hanherred og Thy i nord over Aggertangen eller Oddesund over Hardsyssels store hede-

strækninger til de gamle overfartssted ved Skjern og videre over Varde, Ribe og Tønder til Husum og Frederiksstad ved Ejderen, hvorfra vejen fortsætter videre mod syd.

Under arbejdet med bogen har forfatteren set på gamle kort og nyere luftfotos, han har læst arkæologiske beskrivelser og lokale optegnelser. Men det primære grundlag er hans egne omfattende sonderinger i terrænet, som han gennem adskillige somre har gennemvandret på kryds og tværs. Arkivstudier indgår stort set ikke i bogens forudsætninger.

Fremstillingen indledes med en nyttig sammenfatning af historien om den vestjyske storvej samt et instruktivt kapitel om at finde gamle veje. Derpå følger i 9 kapitler en gennemgang af de enkelte vejafsnit et for et, hvert kapitel med en beskrivelse af landet og vejens hovedforløb fulgt af en mere detaljeret gennemgang af sporene i landskabet. Kapitlerne ledsages af 31 detailkort med talrige oplysninger indtegnet.

Som en rejsefører, der ikke gør krav på at sige det endelige ord om Ravvejen, er bogen vellykket. På den anden side er det indlysende, at et så stort anlagt projekt også må have sine svage sider. En af disse er den nyere tids vejanlæg, som forfatteren omfatter med langt mindre interesse end oldtidsvejene. Her er hans viden mindre og fejlene flere. Lad mig blot nævne, at han forveksler den i et kongebrev fra 1578 omtalte bro over indfjorden Kilen ved Struer med en bro over Oddesund (s. 104) – en sådan bro var næppe realisabel i 1500-årene! Og selvom der ved Oddesund findes et sted ved navn Pinen kro, er det ikke rimeligt her at tale om »overfarten Pinen og Plagen« (sst.) – denne overfart lå som bekendt ved Sallingsund.

Mere graverende er imidlertid den svage for ikke at sige manglende koordinering mellem tekst og kort. F.eks. kan en tekst udmærket omtale en lokalitet, der – uden henvisning – er vist på et kort 20 sider tidligere, og samtidig referere til stednavne, som ikke er vist på kortet. Her kunne en ekstra gennemarbejdning plus en henvisning hist og her have hjulpet læseren til at holde kursen i bogens mylder af detailoplysninger. Som bogen fremtræder nu er man ofte fortabt uden en god portion tålmodighed plus et generalstabskort ved siden af.

På trods af disse indvendinger, vil bogen dog utvivlsomt være rar at have ved hånden for den, der interesserer sig for vej- og trafikhistorie, og specielt for den, der agter sig ud i terrænet for på egen hånd at slå følge med Ravvejen.

Thomas Bloch Ravn

Arne Gammelgaard: Livet på landet. Hammel Landboforening i 150 år. Akka – Hammel 1988, 192 s. Kr. 158,-.

I september 1838 stiftede en lille kreds af mænd med landøkonomen N. B. Krarup i spidsen »Landøkonomisk Forening for grevskabet Frijsenborg«. De fleste var akademikere, nogle var ved et ansættelsesforhold knyttet til godset, men fælles for dem var, at ingen tilhørte bondestanden. Den nærliggende herregård, stamhuset Bidstrup søgte nogle år senere optagelse i foreningen, og fra 1866 ændredes navnet til »Frijsenborg-Faurskov Birks Landboforening« – et navn der bibeholdtes indtil 1968, hvor man skiftede til det nuværende og mere mundrette navn »Hammel Landboforening«.

I anledning af foreningens 150 års jubilæum har bestyrelsen opfordret lokalhistorikeren Arne Gammelgaard (der også er leder af det lokalhistoriske arkiv i Hammel) til at give en skildring af livet på landet gennem de sidste 200 år, dog således at hovedvægten skulle lægges på udviklingen efter 1938 – det år foreningen sidst udsendte et jubilæumsværk. Resultatet er blevet en særdeles læsevenlig bog, der med udbytte kan læses af alle med tilknytning til eller interesse for det frijsenborgske godsområde nordvest for Århus.

Med udgangspunkt i et giftemål mellem en 29-årig karl og en 44-årig gårdmandsenke, som også blev starten på en familie, der siden kom til at gøre sig stærkt gældende i lokalområdet og i landboforeningens liv, introduceres læseren i 1700-tallets landbosamfund og i de ændringer, som landboreformerne bragte. Mange aktiviteter fra første halvdel af 1800-tallet udsprang fra Frijsenborg gods, især efter at Jens Christian Krag-Juel-Vind-Frijs i 1815 arvede grevskabet, og linien blev fortsat af hans søn Christian Emil, der også kendes som landets statsminister i årene 1865–70. Skønt netop hans kongstanke var et samarbejde mellem store og små bønder, trængte frigørelsesprocessen sig dog på efter 1870, og den stigende polarisering mellem Højre og Venstre kunne ikke undgå at sætte sig spor i det landøkonomiske foreningsarbejde. Med provisorielovgivningen blev konflikten åbenlys, og da foreningen i maj 1885 skulle sende en repræsentant til et møde i København, valgte den en gårdejer, nemlig Niels Jensen (Toustrup), der siden blev formand for Foreningen af jyske Landboforeninger og medlem af Folketinget, i stedet for den unge grev Mogens Frijs, der var aktiv højrepolitiker og medlem af Landstinget. På efterårets generalforsamling kom så opgøret i landboforeningens ledelse, da en anden gårdejer overtog formandsstolen under dramatiske omstændigheder, idet højrefolkene udvandrede i protest, mens den hidtidige formand udeblev fra mødet. Den nyvalgte formand var dog en forsoningsmand, og efter få år vendte herregårdsforpagterne tilbage til foreningsarbejdet. Derimod måtte gårdmændene snart opleve, at husmændene begyndte deres egen organisationsdannelse. I 1911 oprettedes Hammel husmandskreds.

Bogen veksler på passende måde mellem det

almene og det mere foreningsspecifikke. Befolkningen behandles både på langs og på tværs, med en gennemgang af bondeslægten Byriël, der kom til at betyde overordentlig meget for landboforeningens arbejde ved bl.a. at stille 2 formænd (far og søn), og ved udgivelse af en tjenestepiges erindringer fra tiden o. 1920. Spændende læsning er kapitlet om »landsbyen i 200 år«, som opregner de funktioner, der holdt liv i landsbyen efter udflytningen havde tyndet den ud: skolen, landkøbmanden, sparekassen, mejeriet, brugsforeningen, forsamlingshuset og endelig stationen er nogle af de vigtigste ingredienser. Landsbyens glansperiode var nok tiden 1900–1950, økonomisk og kulturelt set. Hertil kom den ny tids detailforretninger, elektriker og cykelhandleren m.fl. Hammel fik naturligvis en række servicefunktioner af mere overordnet karakter, lige fra svineslagteriet til biografen »Fotorama«. Efter 1960 gik udviklingen imidlertid hastigt den anden vej. Med afvandringen fra landbruget satte en affolkning ind, der underminerede landsbyernes hidtidige eksistensgrundlag med det triste resultat, at der ofte kun er en enkelt forretning tilbage.

Vel mere end noget andet står mejeribevægelsen som symbol på den ny tids landbrug o. 1880. Også på dette område udsprang inspirationen oprindeligt fra Frijsenborg, hvor man siden 1820'erne havde fremstillet smør med salg for øje. En forudsætning for øget og bedre smørproduktion var et godt kvæghold, hvilket forklarer den store interesse for husdyrproduktion efter 1860. Dyrskuerne kom snart i fokus, og her søgte mange at gøre sig gældende. Via en magtovertagelse af »Frijsenborg-Faurskov Birks Spare- og Lånekasse«, der skulle stille den nødvendige garantikapital, lykkedes det bønderne at oprette Videbæk Andelsmejeri ved Anbæk i 1887. Trods konkurrence fra det private »Frijsenborg herregårdsmejeri« i Hammel by klarede Videbæk sig udmærket og mejeriet måtte udvide flere gange i løbet af 1920'erne. Også for mejerierne blev 1960'erne en barsk tid. Af de 13 mejerier er i dag kun et enkelt stadig i drift; og Hammel svineslagteri blev selv ramt af kniven i 1987.

Afsnittene om landboforeningens virke henvender sig naturligt mere til dens medlemmer. Forfatteren beretter her løs og fast om dyrskuer og en ny tids teknik, om de skiftende formænd, hvoraf nogle ragede godt op i landskabet. Der fortælles også om de forskellige problemer omstillingsprocessen har ført med sig, om leveringsstoppet i 1961 og erhvervets særlige forhold i forbindelse med tilnærmelsen til EF, om oprør i rækkerne og senest om LR-80.

Afslutningsvis søger Arne Gammelgaard at tegne et billede af landbruget i dag. Det gør han dels ved en biografisk gennemgang af den siddende bestyrelse, jubilæumsudvalg m.v. dels ved at gengive en rundbordssamtale med de implicerede mennesker i begyndelsen af 1988. Billedet af land-

brugets talsmænd er bestemt ikke uinteressant læsning, bl.a. kan der konstateres et ret ensartet »karriereforløb«, men spørgsmålet er dog, om ikke de snarere repræsenterer toppen af landbrugerne end gennemsnittet? Rundbordsamtalen giver god lejlighed til at kaste lys over de forhold, som forfatteren har fundet særlig påtrængende (bl.a. organisationssammenlægning, økologisk landbrug og gensplejsning), men når mange skal give sine meninger til kende på afmålt tid og spalteplass bliver billedet alligevel noget kalejdoskopisk. Efter endt læsning sidder man dog tilbage med en klar fornemmelse af, at strukturtilpasningen i dansk landbrug endnu ligger et godt stykke forude, og at denne vej næppe vil være lige farbar for alle.

Bogen fortjener ros for sin alsidighed i stofvalg og veloplagte skrivemåde. At skrive foreningshistorie er ingenlunde let, at skrive en vedkommende jubilæumsbog er lidt af en kunst. Arne Gammelgaard har vist, at det kan lade sig gøre, og man må håbe, at andre landboforeninger o.lign. ved kommende runde fødselsdage vil få øje på fordelene ved at lade en historisk kyndig og i forhold til erhvervet udenforstående person skrive den slags bøger!

Torben Hansgaard

Arne Gammelgaard: Magt og mennesker. Fra Hammel-kanten 1905–1960. Forlaget AK-KA, Hammel 1987. 143 s., ill. Kr. 134,-.

Med dette bind har Arne Gammelgaard fuldført sin trilogi om Hammelkanten 1815–1960. De to første bind er tidligere anmeldt her (Fortid og nutid XXXIV, 3, 1987 ss. 276–77 og XXXV, 4, 1988 ss. 298–99).

Hammel havde allerede før banens ankomst i 1902 skilt sig ud fra landsbyernes rækker og voksende pænt derefter: 1901 var der 2.809 indbyggere i kommunen, 1955 4.046 (tallene er fra Trap, sådanne baggrundsoplysninger findes kun sporadisk i bogen). Ved Hammel ligger godset Frijsenborg, men det tidligere altdominerende gods stod tomt i det meste af denne periode.

Magt og mennesker er en meget præcis beskrivelse både af indhold og historiesyn. Magten – kampen om den og dens udøvelse – er det centrale tema, som fylder op mod halvdelen med beskrivelsen af sogneråd, skole- og socialvæsen, slagteri m.m. Det er ofte gjort gennem skildringer af de enkelte mennesker, som sad på de udøvende poster, og som efter forfatterens udsagn i høj grad har præget institutioner og samfund.

I den store stationsby var perioden præget af en lige og hård kamp mellem socialdemokratiet og de borgerlige om magten. Socialdemokratiet havde

flertallet 1929–33 og igen 1937–58. Det systemskifte, som befolkningen frygtede/håbede på, satte sig nu ikke de store spor. Den største plet på den kommunale samvittighed, Voldby Fattiggård, blev først nedlagt i 1940, og alderdomshjemmet måtte gennem 33 års diskussion, før det blev indviet i 1948. Tilsvarende var der et langvarigt problem med den private realskole. Først gik den pædagogisk dårligt, siden var den økonomiske gevinst det væsentligste element ved dens drift: en censor turde i 1959 dårligt sætte sig på nogen af stolene ved det grønne bord, men ved den efterfølgende frokost hos skoleejeren var dækketallerknerne af sølv.

Et par fine afsnit beretter om de mindre i samfundet. Vi følger i det ene Andrea Svanholms karriere som tjenestepige 1916–27; et andet behandler husmændenes kår og navnlig de store udstykninger fra godset efter jordlovene 1919. En stor del af dette og det foregående synes bygget over erindringsmateriale.

Det største enkeltafsnit er besættelsestiden. Selve besættelsen bød ikke på så mange oplevelser, så dagligdagen er i centrum.

Som ved det foregående bind er hovedanken, at læseren lades i stikken m.h.t. baggrunden. Vi får intet at vide om Hammels størrelse, struktur og udvikling. Derfor hænger selv den politiske skiltring i løs luft.

Alligevel er dette bind langt bedre end det foregående. Dette hænger utvivlsomt sammen med den fine og meget hyppige anvendelse af erindringsmateriale, der har haft den virkning af binde bindet bedre sammen. Det er også blevet meget levende herved. Helt uproblematisk er dette dog ikke, da forfatteren ikke benytter kildehenvisninger. Nogle gange kan man godt få det indtryk, at teksten ikke så meget bygger på specifikke udsagn, men på træk (og måske i nogen tilfælde myter) fra den almindelige danmarkshistorie.

Disse forbehold skal dog ikke ændre indtrykket af en indholdsrig og levende skrevet bog, som med godt udbytte kan læses, også af folk, som ikke er fra forfatterens Hammel.

Peter Korsgaard

Peter Nielsen: »Sejr i Stiften. En citatbibliografi«. Statsbiblioteket 1989. 287 s. Kr. 200,-.

Peter Nielsen har for Statsbiblioteket udarbejdet en citatbibliografi indeholdende oplysninger om alt, hvad fhv. overbibliotekar Emmanuel Sejr, Statsbiblioteket, har offentliggjort af stort og småt gennem et langt livs flittig skribentvirksomhed. Emmanuel Sejr skrev fortrinsvis for Aarhus Stiftstidende, idet han bl.a. var musikanmelder for avi-

sen gennem mange år, og hans stærke engagement i Århus' historie i stort og småt afspejledes i en stor mængde artikler med lokalhistorisk indhold.

Sejr var aktør i hele forløbet med oprettelsen af Statsbiblioteket og var den, der ledede foretagendet frem til indflytning i det store bogtårn ved Århus Universitet. Da dette var en realitet, trak han sig tilbage til et velfortjent otium, hvor han kunne hellige sig sine interesser af bl.a. lokalhistorisk art. Det er på den baggrund ikke uforståeligt, at Statsbiblioteket og Emmanuel Sejrs Mindefond har ønsket at hædre ham med udgivelsen af en komplet fortegnelse over hans skriftlige produktion.

Bibliografien indeholder et hovedafsnit med data og citater fra Aarhus Stiftstidende, et afsnit om bidrag til andre aviser, et emneregister til avisartiklerne, en fortegnelse over egne publikationer og bidrag til andre bøger og tidsskrifter m.m., samt et afsnit med udvalgte biografiske arbejder om Sejr selv. Endelig afsluttes med en efterskrift, hvori Eigil Søholm fortæller om Sejr.

Afsnittene med avisartikler er, som bogens titel siger, forsynet med citater fra hver enkelt artikel, med den hensigt at gøre bibliografien lettere for læsningen og mindre støvet, end andre værker i den genre. Ved *gennemlæsning* vil det sikkert også forekomme at være en storartet idé, især hvis citaterne siger noget væsentligt, enten om forfatteren selv eller om det emne, der behandles i den pågældende artikel. Det medfører naturligvis, at der skal gøres et kæmpearbejde, når antallet af citerede artikler er så stort som her, nemlig alene for Aarhus Stiftstidende mere end 1.000 større eller mindre artikler. Og det er med sådan et antal i sig selv næsten umuligt, at alle citater kan være interessante. Heri ligger nok den valgte forms svaghed: det er simpelthen ikke alt, hvad Sejr har skrevet mellem år og dag, der egner sig til at blive gengivet i uddrag. Mange af citaterne er i bedste fald helt intetsigende, revet ud af sammenhæng som de er.

Noget andet er, at en bibliografi normalt ikke er et værk, som anskaffes for at blive gennemlæst fra ende til anden. Denne anmelder opfatter i hvert fald en bibliografi som et opslagsværk og ikke som sengekantslæsning. Som opslagsværk ville Sejr i Stiften have vundet ved, at man i stedet for citater havde valgt at annotere, således at en meningsfyldt notits om indholdet af hver artikel kunne give ordentlig oplysning om de informationer, man som bruger er på jagt efter. Det er ikke tilfældet ved alle opslag i dette værk, fordi citaterne ikke altid er dækkende for artiklens indhold.

Citatdelen efterfølges af et emneregister og en emneopdelte oversigt over artiklerne. Dette afsnit er naturligvis nødvendigt for at kunne søge systematisk i den store mængde af skriftlige arbejder, som Sejr efterlod sig. Emnerne virker stort set også rimeligt stillet op som indgang, men ved et tilfældigt opslag på emnet »arkiv« får man henvisning til fire artikler, som i hvert fald ikke handler

om arkiver. Alle fire har hentet deres oplysninger fra arkivalier, men handler i øvrigt om hhv. høsten på byens mark i 1695, en oversættelse af et konossement fra en skipper, der fragtede papir til en lokal bogtrykker 1793, en skrivelse fra 1415 fra en høvedsmand på Marieborg til byens borgere (det fremgår ikke af citatet, hvad indholdet er), og endelig et tingsvidne angående fiskeriforbud i Århus Å fra 1507. I alle fire tilfælde kan der findes mere nærliggende anbringelse i emneregistret. Under »arkiv« kunne man derimod vente at finde en artikel om oprettelsen af Erhvervsarkivet fra 14. oktober 1949, men det gør man ikke. I forordet hævdes det, at alle artikler, der er omtalt i den kronologiske del har fundet en plads i emneregistret. Det gælder ikke denne, idet den ikke forekommer i den systematiske del.

Det er oplagt, at Sejrs skrivelser mellem år og dag rummer en guldgrube af oplysninger om stort og småt om Århus, både af historisk karakter og om byens kulturliv i bred forstand fra den periode, han levede der. Samlingen er da også en fin illustration af, hvor vidt Sejr spændte i sin skribentvirksomhed. Alligevel sidder man som anmelder med den tanke, at en mere traditionel og mere kortfattet bibliografi kunne have gjort det. Bibliografien er af værdi for undersøgelser af lokale forhold i Århus, som indgang til mange af Sejrs oplysninger om byens historie, som så kan bruges til videre studier i byens liv. Men den samling af oplysninger og henvisninger, som Sejr har efterladt sig, de såkaldte »Sejrs sedlere«, der findes både på Statsbiblioteket og på Erhvervsarkivet, er en væsentlig bedre indgang, når man er specielt interesseret i lokalhistoriske forhold (også ud over Sejrs forfatterskab) end denne bibliografi.

Emmanuel Sejr gjorde en stor indsats for Statsbiblioteket, for kulturlivet i Århus og for lokalhistorien. Det fremgår da også af denne citatbibliografi. Det er en i bund og grund sympatisk tanke, at man har ønsket at mindes Emmanuel Sejr med en bibliografi over hans omfattende skribentvirksomhed. Men helt vellykket som minde om en interessant personlighed i en udviklingstid er den, som det vist fremgår, ikke.

Flemming Nielsen

Danmarks kirker. Ribe amt. Bind 3, hæfte 17–18. Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup og Ølgod, Ansager, Øse, Næsbjerg. Udg. af Nationalmuseet, 1988. Side 1415–1649, ill. Kr. 110,-.

Kirkeværket fortsætter sin støtte gang gennem Ribe amt med Ebbe Nyborg og Niels Jørgen Poulsen som anker mænd. Med hæfte 17 er værket begyndt på bind 3 og midt i hæfte 18 slutter gennem-

gangen af Øster Horne herred, med kirkerne i Øse og Næsbjerg tager man fat på Skast herred.

De fire kirker der beskrives i hæfte 17 hørte sammen med Ansager kirke under godset Nørholm i næsten to århundreder, fra 1742 under slægten Teilmann. Medens man før den tid ofte hørte om vanrøgt er det et gennemgående træk at de teilmannske kirker blev holdt »i meget god stand« (s. 1449). Minder om Teilmanns vedligeholdelse og byggeri ses stadig inde og ude, bl.a. ved de karakteristiske stetter ved kirkegårdsindgangen, afsluttet foroven med granitplader og stenkugler. Også i kirkeinventaret er der ligheder mellem kirkerne, f.eks. alertavlerne i Torstrup og Tistrup af Anders Windfeldt, og tavlen i Hodde af hans elev Truels Pedersen.

I Horne og Tistrup er dåbsfadene et arbejde af L. Vieth efter et forlæg af Lorenz Frölich i 1857. Samme fad findes i Vor Frelsers kirke i Esbjerg (jvf. s. 1006). Frölich blev i sin tid opfordret til at tegne et dåbsfad til nogle kirker der hørte under Københavns Universitet. Hvordan og hvorfor afstøbninger af disse dåbsfade er havnet i Vestjylland er der ingen rigtig forklaring på.

I Sig i Torstrup sogn ligger »Kapelbanken« eller Sct. Gertruds kapel. Der er ikke klarhed over »kappellets« historie, men kirkeværket tror ikke rigtigt på at der er tale om et kapel for middelalderlig kildedyrkelse, som lokalhistorikeren H. K. Kristensen har været inde på. Man noterer sig at de arkæologiske muligheder ikke anses for udtømt (s. 1442). Det er de forhåbentlig heller ikke i Hodde hvor kirkebygningen er yngre end døbefonten, hvorfor det antages at der tidligere har ligget en trækirke på stedet.

Under omtalen af Ølgod kirke gives et bud på, hvilke måleforhold der er anvendt ved kirkebyggeriet. En skitse s. 1520 anskueliggør at måleenheden har været ca. 28 cm og at grundplanen er bygget over fire kvadrater, hver med en side der svarer til korets udvendige bredde. Det svarer nøje til de erfaringer Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen lægger frem i artiklen »På sporet af den »jyske« fod« (i Kirkens bygning og brug, studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 41ff), hvor en række mål svinger mellem 28 og 28,5 cm.

Som altid er der gode inventarbeskrivelser for de enkelte kirker, i denne omgang bl.a. en række interessante prædikestole, udført af lokale mestre, særlig spændende en lektorieprædikestol fra 1584 i Øse kirke.

Ind imellem alle de gode oplysninger bliver der plads til gode råd og mild kritik, f.eks. som under Næsbjerg hvor et gammelt sidealter »nu er skjult bag den unødvendige moderne påmuring« (s. 1642). Gid menighedsrådsmedlemmer læser kirkeværket!

Verner Bruhn

Morten Hansen Raunkjær: Fortæl om hjemm! Erinindringsbilleder. Redigeret af Søren Manøe Hansen. Ølgod Museum 1986. 61 s., ill. Kr. 94,-.

Morten Hansen Raunkjær (1881–1966) fra Ølgod-egnen har allerede i 1925 beskrevet sine minder fra et gammelt grundtvigsk hjem. Yderligere nogle efterladte optegnelser er samlet til denne bog. Den falder i tre dele. Den første halvdel berører tiden op til købet af den første gård i 1908, derefter følger nogle portrætskitser af naboer, og til sidst hans gårderhvervelser.

Opvæksten i et grundtvigsk gårdmandsmiljø præger i høj grad skildringen. I centrum står personerne og deres relationer. Beskrivelsen er åben og levende. Hovedemnerne er barndommen, ophold på Askov, Dalum og Ladelund, soldatertiden og en tid som lærer i det vestjyske skolevæsen. Gårderhvervelserne er ligeledes beskrevet meget åbent, men dette afsnit viser en helt anden side – den vestjyske handelstrang. Ikke mindre end fire ejendomme når Morten Hansen Raunkjær at eje, den ene endda to gange. Her er nogle fine beskrivelser af overvejelserne ved gårdkøbene, spillet især omkring det første køb og økonomien. Portrætterne er noget uegale, men der er spændende billeder af tækkemand, mælkekusk m.fl.

Bogen lider lidt under en indforståethed, som nok tildels skyldes, at forfatteren forudsætter de tidligere erindringer bekendt. Noget er det lykkes udgiveren at afhjælpe. Alt i alt nogle smukke erindringsbilleder.

Peter Korsgaard

1788–1988 Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift. Red. af Svend Åge Karup, Jakob Rod og Gudmund Tybjerg. Tønder 1988. 255 s., ill. Kr. 168,-.

Hyldestskrifter af denne art kan redigeres efter mange forskellige principper. Vigtigt er det imidlertid, at der er ét eller andet overordnet princip, som forhindrer værket i tematisk at falde fra hinanden. Jeg må erkende, at jeg har vanskeligt ved at finde et sådant princip i bogen om Tønder Statsseminarium i anledning af 200-års-jubilæet. Ifølge min vurdering er det ikke tilstrækkeligt, at alle artikler mere eller mindre handler om den pågældende institution. Til det i denne sammenhæng mindre relevante hører eksempelvis Tage Kampmanns oversigt over læreruddannelsen i de senere årtier.

Som en hærde festskriftlæser ved jeg naturligvis meget vel, at manglen på indre dybere sammen-

hæng er en kritik, man kan rette mod mange af den slags publikationer, men netop dette gør ofte læsningen heraf til en *for blandet* fornøjelse. Uden en stram redigering er og bliver festskrifter en mere end problematisk genre. Og jeg finder det trist, at en sådan mangler i denne boghåndværksmæssigt så gedigne publikation. Der er for meget allehånde efter min smag. Selvsagt er jeg ikke blind for, at redigeringen af festskrifter til institutioner eller personer kan være en vanskelig opgave, og det er vel også grunden til, at resultatet så sjældent bliver vellykket. I dette tilfælde synes en del af vanskelighederne at være sammenhængende med, at man har villet tilgodese flere læsergrupper, hvilket måske er forståeligt, men just herved kommer man let til at sætte sig mellem flere stole. I forordet skriver redaktionen, at man ikke har villet levere et stykke traditionel skolehistorie. Dette forhindrer imidlertid ikke, at enkelte bidrag hører hertil. Dette gælder tydeligst K. E. Bugges vellærde, men højest ufolkelige gennemgang af en lærebog af Balthasar Petersen, seminariets grundlægger. Herhen hører vel rettelig også Anni Bøgh Hattesens oversættelse fra tysk af den omfattende »Fundats for det af den salige hr. konsistorialråd og provst Petersen i Tønder stiftede skolelærerinstitut«. Oversættelsen af dette i denne kontekst centrale kildeskrift kan godt kaldes berettiget, men uden realkommentar er en del enkeltheder ikke umiddelbart forståelige, og uden en »fundatshistorisk« analyse hænger meget frit i luften.

Redaktionen forsvarer jubilæumsbogens indholdsmæssige brogethed med, at en bog med et alsidigt indhold, der omfatter forskellige aspekter af seminariet i fortid og nutid, vil være af større interesse end almindelig skolehistorie. Sådan kan man måske også se på sagen, selv om det fører til det kalejdoskopiske præg, som, set fra min synsvinkel, er skriftets grundsvaghed. Og mon ikke det er en illusion, at den slags bøger har så stor almen læserinteresse?

Ville man endelig lave et jubilæumsskrift med en bredere folkelig appel, kunne man have ladet det bestå udelukkende af seminarist-erindringer

fra Tønder gennem tiderne – de nyere kunne jo passende indsamles til lejligheden. Men hvorfor man har valgt at afslutte denne bog med offentliggørelsen af to – som det synes – tilfældigt valgte eksempler herpå, står jeg uforstående overfor.

Det samme er tilfældet med følgende disposition: Festskriftet er behageligt fri for unødvendig personfiksering og dermed sammenhængende idealiserende persondyrkelse. Men hvorfor finder man så midt i det hele den traditionelle »helgenbiografi« over seminarielærer og »grænselandskæmper« Claus Eskildsen, skrevet på de traditionelle kilder af Knud Fanø, når det til overflod siges, at hovedpersonens forhold til seminariet allerede foreligger godt belyst? Havde man så benyttet lejligheden til at få Eskildsens arkiv (i Landsarkivet i Åbenrå) registreret, således at man havde været i stand til på et nyt primært kildemateriale at nuancere eller revidere det knæsatte Eskildsen-billede, så kunne det vel siges at have en mening.

For at afbalancere vurderingen af jubilæumsbogen bør også positive ting fremhæves. Til dem hører Ingolf Haases solide oversigt over seminariets brogede bygningshistorie. Den centrale afhandling er dog Gudmund Tybjergs velskrevne analyse af, hvorledes festens genstand hidtil er blevet vurderet af både tyske og danske historikereøjne. Som der heri gøres opmærksom på, mangler perioden efter 1920 en sammenfattende beskrivelse. Dette avler hos anmelderen det spørgsmål: Hvorfor har man dog ikke ladet Tybjerg skrive *den* historie og ladet denne fremstilling udgøre hele jubilæumsbogen? Emnemæssigt kunne man derved have tilgodeset både skolehistoriske og mere almene læserinteresser. Og så var der yderligere kommet en naturlig helhed ud af det.

For god ordens skyld skal jeg afsluttende fremhæve, at man rimeligvis kan nå frem til andre vurderinger af denne bog ved at anlægge andre synsvinkler, end jeg her har gjort, synsvinkler, som kan være lige så berettigede.

Bent Søndergaard